

- tion, *Literatur und Bewußtseinsbildung*. Leipzig: Philip Reclam, p. 136.
- 12 Bijvoorbeeld bij: Cliteur, P. (2007): *Moreel Esperanto. Naar een autonome ethiek*. Amsterdam: De Arbeiderspers. Zie bijvoorbeeld ook de karakterisering van Hirsi Ali als 'zwarte Voltaire': Vink, J. (2006): 'De zwarte Voltaire'. *Trouw*, 19 mei. En voor haar karakterisering door Afshin Ellian en haar zelfkarakterisering als zodanig: Ali, H. (2007): *Infidel*. New York: The Free Press, p. 275.
- 13 Zie: Schinkel, A. (2007): *Conscience and Conscientious Objections*. Amsterdam: Pallas Publications, pp. 452-453.
- 14 Calhoun, C. (1997): o.c., p. 34.
- 15 Verbrugge, A. (2004): *Tijd van onbehegen. Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: SUN, p. 31.
- 16 Walzer, M. (1998): *Tolerantie*. Amsterdam: Ten Have, p. 121.
- 17 Schinkel, W. (2008): *De gedroomde samenleving*. Kampen: Klement.
- 18 Vergelijk hier: Žižek, S. (1998): *Pleidooi voor intolerantie*. Amsterdam: Boom, p. 8.
- 19 Zie: Rawls, J. (1993): *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, p. 461.
- 20 Aldus terecht opgemerkt door Thomas Spijkerboer: Spijkerboer, T. (2007): o.c.
- 21 Horkheimer, M. & T.W. Adorno (1969): *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt/M.: Fischer, p. 12.
- 22 Luhmann, N. (2006): *Beobachtungen der Moderne*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, p. 56.
- 23 Zie: Foucault, M. (1997): 'What is Enlightenment?', in: Rabinow, P. (red.): *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, pp. 32-50.

Ruimte laten, ruimte maken, ruimte bewaken

Deze tijd vergt een actieve vorm van tolerantie, na de passieve uit de tijd van de verzuiling. Toen konden we volstaan met elkaar de ruimte te laten. Naast ruimte maken als een essentiële voorwaarde voor verbondenheid tussen individuen vanuit het verschil, is er behoefte aan ruimte bewaken. Dat wil zeggen dat mensen bereid zijn zich in te zetten om de vrijheid en de ruimte van de ander te bewaken en desnoods te verdedigen.

door Halleh Ghorashi

Bijzonder hoogleraar management van diversiteit en integratie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

HET IS BIJZONDER OM IN DEZE TIJD VAN de verabsolutering van de individuele ruimte en vrijheid te mogen schrijven over de kracht van zelfbeperking. Deze tijd wordt gekenmerkt door de opkomst van extreem individualisme, waarin voornamelijk aandacht is voor de bescherming van individuele ruimte en vrijheid, en een blinde vlek bestaat voor juist de relationele kant van het individu; dat wat een individu tot burger maakt. Dit extreem individualisme is het grootste gevaar voor de laat moderne samenlevingen, betoogt Zygmunt Bauman, één van de belangrijkste sociologen van onze tijd.

In zijn boek *Liquid Modernity* (2000) beschrijft Bauman de laatmoderne tijd waarin we ons bevinden als een tijd waarin de individuele belangen allesbepalend zijn geworden. Gemeenschappelijke en publieke issues zijn vaak gereduceerd tot individuele incidenten en berekeningen. Hierdoor bewaken burgers bovenal hun eigen grenzen en rechten, zelfs als dit ten koste gaat van de rechten en grenzen van anderen.

Dit is precies waarvoor Tocqueville ons waarschuwt: *'Selfishness or extreme individualism would dry up the sources of public virtues'* (Tocqueville in Bauman 2000: 213). Democratie is op deze manier gereduceerd tot enkel de uitingen van individuen over hun frustraties en tot hun claim op de politiek om daaraan iets te doen. De balans tussen de burgers en hun gemeenschap is verstoord. Het oude besef dat een gemeenschap meer is dan de som der delen, lijkt passé; de gemeenschap is alleen de som der delen geworden, schrijft Bauman (2000).

In deze geïndividualiseerde tijd lijkt het onlogisch om iets te doen voor het publiek ofwel algemeen belang, als het niet direct kan worden ingezet voor het eigenbelang. Vroeger streefde het individu ernaar zichzelf

*Het 'nieuwe realisme' stelt
vrijheid gelijk met het recht
om te schofferen*

te bevrijden en zijn autonomie te bewaken ten opzichte van de collectieve krachten, nu zien we een omgekeerd proces: het publieke belang wordt gekoloniseerd door het individuele belang (Bauman 2000). Neem de recente discussies

over vrijheid van meningsuiting. Daarin gaat het vooral om de individuele vrijheid om alles te mogen zeggen en doen, ongeacht de effecten voor de gemeenschap. Dit is wat Baukje Prins (2004) het tijdperk van het nieuwe realisme noemt, een tijdperk waarin 'moet kunnen worden gezegd wat er wordt gedacht'. De overheersing van dit nieuwe realisme heeft ertoe geleid dat vrijheid vaak wordt gelijkgesteld aan het recht om te schofferen.

Deze overmatige focus op de eigen ruimte en het halen van het eigen gelijk, belemmert het ontwikkelen van een besef van gemeenschappelijkheid vanuit het verschil. In het tijdperk van extreem individualisme is het besef van gemeenschappelijkheid eerder een geconstrueerde illusie van hetzelfde zijn om de (ongewenste) ander te kunnen uitsluiten. Een alternatief tegen dit reactief besef van gemeenschappelijkheid is het creëren van een balans tussen gemeenschappelijkheid en verschil. Dit betekent een zoektocht naar de nieuwe bronnen van gemeenschappelijkheid, waarin naar verbinding wordt gezocht vanuit het anders-zijn. Dit omdat maatschappelijke erkenning van verschil van groot belang is voor de menselijke ontwikkeling. Deze erkenning kan de mogelijkheid bieden tot een positieve zelfdefinitie van individuen en groepen. Daarom vormt de erkenning van het verschil de belangrijkste basis voor een 'gezonde democratische samenleving'. 'Het weigeren ervan kan schade toebrengen aan hen aan wie erkenning wordt onthouden.' (Taylor 1995: 53-54). Sterker nog, het ontbreken van maatschappelijke erkenning kan een gevaar teweegbrengen voor de samenleving als geheel (UNDP 2004). De noodzaak voor het erkennen

van het verschil in de publieke ruimte ligt verankerd in de cultuur van democratie. Toch is het, zoals ik later in dit essay zal beschrijven, om deze erkenning van verschil te laten werken, noodzakelijk tussenruimtes te creëren zodat verbinding tot stand kan komen. Want het is in de balans tussen verschil en gemeenschappelijkheid dat contacten tussen individuen tot stand komen en nieuwe betekenissen krijgen.

DEMOCRATIE EN ANDERS-ZIJN

Democratie is veel meer dan de vrijheid om je stem uit te brengen. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, gaat het bij democratie niet alleen om de meerderheid, maar vooral om de ruimte voor de minderheid. Hierin ligt juist het verschil tussen een democratische rechtsstaat en een populistische democratie, waarin de meerderheid van stemmen een relatieve vrijheid kent, maar de stem van de minderheid niet blijft gewaarborgd.¹ Democratie zonder oppositie is geen democratie. In navolging van Lefort beweert IJsseling dat het bij democratie niet allereerst gaat om gelijkheid, maar eerder om de erkenning van verschil (IJsseling 1999). Dit vraagt om een cultuur waarin ruimte wordt geschapen voor het anders-zijn.

Democratie is volgens Tocqueville² naast een staatsvorm ook een levensvorm. Dit betekent een verandering in de sociale verhoudingen. De aanhangers van deliberatieve democratie leggen de nadruk op het publieke forum, waarin burgers binnen een vrij en open gesprek in staat worden gesteld om hun eigen voorkeuren om te zetten naar meer publieke doelstellingen (Janssens en Steyaert 2001: 204). Eén van de belangrijke kritiepunten op deze benadering is dat de democratie hier kan worden gereduceerd tot een dialoog, waardoor er weinig rekening wordt gehouden met machtsverhoudingen en hun gevolgen voor de toegang tot de belangrijkste publieke podia (Young 2002). Democratie is meer dan alleen een dialoog. Het gaat om een cultuur, een houding en een leefwijze. Een democratische houding houdt in dat je bij voorbaat accepteert dat de ander anders is. Een democratische structuur is niet veel waard zonder een democratische cultuur, en deze is alleen mogelijk wanneer het vertrekpunt niet het 'ik' maar 'de ander' wordt.³

Een democratische rechtsstaat zoals de Nederlandse, heeft twee componenten van democratie, namelijk de staatsvorm en de levensvorm of civil society. De theoretici van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw hebben vooral de nadruk gelegd op wat Rawls (in Kymlicka & Norman, 2000: 6) de basisstructuur van de samenleving noemde: constitutionele rechten, politieke besluitvormingsprocessen en sociale instituties die de democratie mogelijk moeten maken. Inmiddels is het breed geaccepteerd

dat er naast deze basisstructuur ook aandacht moet zijn voor de kwaliteiten en de houding van de burgers die handelen binnen deze basisstructuren (idem: 6). Deze basishouding, die Tocqueville levensstijl noemt, is noodzakelijk voor het behouden en bewaken van de cultuur van democratie. Hierin spelen de *public virtues* een cruciale rol. Tolerantie is één van de belangrijkste democratische deugden die de Nederlandse traditie rijk is.

TOLERANTIE: DE ESSENTIE VAN DEMOCRATIE?

Tolerantie was de basis voor het bewaren van een eenheid vanuit verscheidenheid tijdens de verzuiling in Nederland. Van der Zee (1999) onderscheidt diverse regimes van tolerantie, waarvan er één in ieder geval de dominante vorm was in de verzuilde periode. Dat berustende regime van tolerantie heeft als voornaamste doel pacificatie.⁴ Het idee is dat men het anders-zijn van de ander accepteert, maar dat er verder geen inhoudelijke verbinding tot stand wordt gebracht. Dit soort tolerantie is typerend voor de tijd van de verzuiling. De zuilen tolereerden elkaars bestaan, maar hadden in het algemeen geen behoefte aan interactie. In een eerdere tekst heb ik geponneerd dat het tijdens de verzuiling eerder ging om het respect voor de muur tussen de zuilen, dan om het respect voor de inhoud binnen de zuilen (Ghorashi 2003). Dommering (2003: 95) ziet in deze vorm van tolerantie een zelfbeperking die wordt gekenmerkt door 'het niet uiten van een afkeuring en het zich niet blootstellen aan afwijkend gedrag' ten behoeve van pacificatie in conflictsituaties. Deze vorm van tolerantie is ook wat Schuyt (2006: 12) beschrijft als 'het kiezen tussen twee kwaden, het afwegen van een negatief iets tegen een kleiner negatief iets'.

Deze vorm van tolerantie werd ook toegepast op de zogenoemde nieuwe islamitische zuil. De mensen van wie werd gedacht dat ze tot deze zuil behoorden, werden getolereerd omdat dat nu eenmaal de gewoonte was en omdat uit eerdere ervaring was gebleken dat dit tot pacificatie leidde.⁵ Echter, wat tijdens de verzuiling deels succesvol bleek te zijn, werkte bij de nieuwe groep Nederlanders, ofwel migranten, niet optimaal. Want wat bij de migranten in het algemeen (dus ook in Nederland) een rol speelt, is het vinden van verbinding met het nieuwe land waar ze terecht komen. Voor het Nederland van nu blijkt daarom een passieve en tamelijke onverschillige vorm van tolerantie, waarin vooral ruimte wordt gelaten maar geen verbinding gezocht, ontoereikend.

Wat we, in deze tijd van extreem individualisme en verheerlijking van het ik, veeleer nodig hebben is een verbinding tussen het individu en het publiek. In deze tijd zou juist de relationele kant van het individu moeten worden gestimuleerd, want door het claimen van eigen ruimte, eigen ge-

lijk, eigen vrijheid, is men deze relationele gevoeligheid enigszins kwijtgeraakt. Hierdoor is de bedreiging voor het individu niet meer de druk vanuit het collectief, maar de absolute individualisering zelf. Om het contact met het publiek te herstellen is zelfbeperking in termen van de passieve vorm

*Geboden is een actieve
vorm van tolerantie waarin
interesse voor het anders-zijn
centraal staat*

van tolerantie alleen een eerste stap. De volgende noodzakelijke stap is zelfreflectie, de ruimte en mogelijkheid om van perspectief te wisselen. Dat vereist een actieve vorm van tolerantie.

Kortom, de vorm van tolerantie die neerkomt op ruimte laten, wat

tot onverschilligheid kan leiden, is de eerste voorwaarde voor een democratische cultuur, maar is niet toereikend. De extra stap die nodig is, is ruimte maken. Dit is een meer betrokken en actieve vorm van tolerantie waarin interesse voor en openheid tegenover het anders-zijn centraal staat. De filosoof Theo de Boer (1993) beschrijft deze stap via het concept *epochè*, dat hij als essentiële stap ziet richting intercultureel dialoog. *Epochè*, een Grieks woord, wil zeggen een tijdelijke opschorting van de waarheid van het eigen oordeel. We kunnen niet naar de ander luisteren zonder tijdelijk achter onze eigen overtuiging een vraagteken te zetten. Dit betekent niet twijfel aan eigen ideeën, maar een aanzet tot een gemeenschappelijke tussenruimte, een tijdelijke ruimte om te kunnen luisteren en de ander te kunnen naderen. Wat De Boer treffend formuleert, is dat zonder opschorting een discussie geen zin heeft; zonder overtuiging heeft ze geen inzet. Voor een maatschappelijke ontmoeting zouden we in staat moeten zijn de ander te naderen, te zien en te horen. Hiervoor is niet alleen een overtuigend betoog nodig, maar vooral het vermogen om opzij te stappen (zie ook Janssens & Steyaert, 2001). Daarvoor is het belangrijk om tussenruimtes te creëren door tijdelijk opzij te stappen, om ruimte te maken voor de ander, voordat we de ander beoordelen of veroordelen. Daarnaast is ruimte maken de enige mogelijkheid om het dominante discours (dat als voeding dient voor veroordelen) een tegenwicht te bieden. Op deze manier kan het creëren van tijdelijke tussenruimtes leiden tot uitwisseling van perspectieven, met als mogelijk gevolg het opdoen van nieuwe ideeën, creaties en maken van nieuwe verbindingen.

Hierboven heb ik zowel de passieve als actieve vorm van tolerantie beschreven. Wanneer de eerste (ruimte laten) als noodzakelijke voorwaarde voor democratie kan worden gezien, is de tweede (ruimte maken) een essentiële voorwaarde voor de cultuur van democratie waarin verbondenheid tussen individuen vanuit het verschil centraal staat. Toch is er ook een

derde voorwaarde die de kern van de democratie raakt, en dat is ruimte bewaken, dat wil zeggen dat mensen bereid zijn zich in te zetten om de vrijheid en de ruimte van de ander te bewaken en desnoods te verdedigen.

In een samenleving waarin de democratische structuur en cultuur in balans zijn, bewaken de staat en zijn burgers de publieke ruimte als een open en vrije ruimte, zodat individuen zich veilig voelen hun eigen keuzes te maken. Deze ruimte biedt individuen de mogelijkheid om in relatieve vrijheid hun identiteit steeds nieuwe vormen te geven; deze vrijheid houdt in dat men zowel kritiek op als geloof in de eigen (culturele en/of religieuze) achtergrond mag hebben. Mensen zouden de publieke ruimte als open genoeg moeten ervaren, om zich naar eigen wens en inzicht in relatie tot de anderen te ontwikkelen. Voor deze persoonlijke ontwikkeling is het essentieel dat mensen worden beschermd tegen onbeschoftheid en disrespect in de publieke ruimte. Er is daarbij een verschil tussen incidenten en een constant patroon en duidelijke dominantie hiervan in de publieke arena. In het laatste geval kan de publieke ruimte als te gesloten of onveilig worden ervaren. Dit gevoel van onveiligheid in de publieke ruimte leidt vaak tot een reactief gedrag, ofwel een extreem passieve houding, ofwel een extreem negatieve houding ten opzichte van de samenleving. Wanneer de staat en zijn democratische burgers er niet in slagen om de publieke ruimte een vrije open ruimte te laten zijn voor alle individuen, met al hun verschillen, dan is er alleen ruimte voor extreme gevallen die elkaar uitdagen (ex-moslims die zich sterk tegen hun eigen achtergrond keren of extreem gelovige moslims die zich verdedigen). Er is dan nauwelijks ruimte voor genuanceerde kritiek van binnenuit en verbinding tussen individuen vanuit diverse gezichtspunten.

Kortom, een democratische samenleving is een samenleving waarin zowel de basisstructuur — in de vorm van rechtvaardigheid, vrijheid van meningsuiting, gelijkheid van rechten — als de basishouding — in de vorm van maatschappelijke deugden zoals respect, tolerantie, nieuwsgierigheid en openheid — door democratische instanties en burgers wordt bewaakt. De overheid zou hierin niet een dwingende, maar vooral een faciliterende en bewakende rol moeten hebben (Parekh 2000).

INDIVIDU ALS BURGER

Democratie wordt gekenmerkt door burgers die zich kunnen inzetten voor de gemeenschap waarvan ze onderdeel zijn, zonder dat ze er zelf meteen profijt van verwachten. Ze zetten zich in voor vrijheid als een gemeenschappelijk doel. Dit betekent dat men niet alleen focust op kortstondige en instrumentele oplossingen van problemen, maar dat men

kiest voor langetermijn- en duurzame oplossingen die vaak veel geduld nodig hebben. Het betekent ook dat de mensen enigszins afstand kunnen nemen van problemen waarmee ze dagelijks hebben te maken, om deze te kunnen contextualiseren en beter te begrijpen. Pas dan worden individuen en burgers die verder willen en kunnen kijken dan hun eigen problemen en belangen. Deze burgers zijn de ware bewakers van democratie: ze zijn mensen die bereid zijn zich in te zetten om de vrijheid en de ruimte van de ander te bewaken en desnoods te verdedigen. Door hun geëngageerde inzet wordt democratie weerbaar tegen de ondemocratische tendensen die in elke samenleving en in de wereld aanwezig zijn. Ze hebben als taak scherp te blijven, zodat de democratie en de vrijheid niet vanzelfsprekend worden genomen, maar ook niet versimpeld tot incidentele daden zonder reflectie.

Hoewel de stem van de meerderheid de belangrijkste voorwaarde is voor democratie, blijkt de geldingsdrang van dezelfde meerderheid ook het gevaar voor de democratie te zijn. Het belangrijkste wapen om deze kwetsbare vrijheid en democratie te verdedigen, is om het als een kostbaar bezit te koesteren. Tolerantie is één van de kostbaarste krachten van Nederland die in de afgelopen jaren van extreem individualisme en nieuw realisme onder vuur is komen te liggen. Deze deugd is in de geschiedenis van Nederland essentieel geweest om democratische cultuur en vrijheid van het anders-zijn te bewaken.

In dit essay heb ik geprobeerd te laten zien dat de traditionele benadering van tolerantie ontoereikend is voor het huidige Nederland. Het is juist de constructieve herziening en herdefinitie van dit concept die ons perspectieven biedt om deze historische rijkdom niet simpel te negeren, maar in te zetten voor de toekomst. Want het zijn uiteindelijk openheid en tolerantie die ruimte voor het anders-zijn bieden. De perspectiefwisseling die door actieve tolerantie tot stand kan komen, biedt de mogelijkheid tot zelfreflectie en vernieuwing. En zij biedt de nodige afstand tot de macht van de dominante ondemocratische tendensen. Zoals eerder beschreven, is het extreme individualisme één van de meest weerbarstige tendensen van deze tijd, waardoor de relationele kant van democratie onder vuur komt te liggen. Een andere sterke tendens van deze tijd is de opkomst van extreme vormen van collectivisme als verzet tegen de (ongewenste) ander. Het belangrijkste ethos van dit tijdperk is dan ook de cultuur van democratie te redden van deze versimpeling door de balans te zoeken tussen gemeenschappelijkheid en verschil. Hierin ligt de kern van het democratische burgerschap. Burgers die zich vrij kunnen maken van de vanzelfsprekende machten van dominantie, van welke vorm dan ook. Dan pas is het mogelijk dat het individu zich de status van een democratische burger toe-eigent;

een burger die de betekenis van zelfbeperking maar vooral zelfreflectie niet onderschat in de beleving van vrijheid.

Literatuur

- Boer, Theo de (1993) *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit*. Amsterdam: Boom.
- Dommering, Egbert (2003) 'Tolerantie, de vrijheid van meningsuiting en de Islam', in: W. Hins & A.E. Nieuwenhuis (red.) *Van ontvanger naar zender*, p. 89-108, Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Ghorashi, Halleh (2003) *Ways to survive, Battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and the United States*. New York: Nova Science Publishers.
- Ghorashi, Halleh (2006) *Paradoxen van culturele erkenning: management van diversiteit in nieuw Nederland*. Inaugurale rede gehouden op 13 oktober, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ijsseling, Samuel (1999) *Macht en onmacht*, Amsterdam: Boom.
- Janssens, Maddy & Steyaert Chris (2001) *Meerstemmigheid: Organiseren met verschil*, Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Kymlicka, Will & Norman Wayne (2000) 'Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts' in Kymlicka & Norman (eds.) (2000) *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford: Oxford University Press: 1-45.
- Lefort, Claude (1992) Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie. Meppel: Boom.
- Parekh, Bhikhu (2000) *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Houndmills: Palgrave.
- Prins, Baukje (2004) [2000] *Voorbij de onschuld: het debat over integratie in Nederland*, Amsterdam: Van Gennep.
- Schuyt, Kees (2006) *Democratische deugden: Groepstegenstellingen en sociale integratie*. Cleveringa-oratie 2006. Amsterdam: Leiden University Press.
- Taylor, Charles (1995) [1994] *Multiculturalisme* (vertaald door Tine Ausma), Amsterdam: Boom.
- Trappenburg, Margo (2003) Had het anders gekund? Over het Nederlandse integratiebeleid. In: H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.) *Politiek in de multiculturele samenleving. Beleid en Maatschappelijk*. Amsterdam: Boom, pp.13-38.
- UNDP report (2004) *Human Development Report 2004: Cultural Liberty in Today's Diverse World*, New York: the United Nations Development Programme.
- Young, Iris Marion (2002) [2000] *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Zee, Hendrik van der (1999) Lessen in tolerantie. In: F. Glastra (red.), *Organisaties en diversiteit: naar een contextuele benadering van intercultureel management* (pp. 159-181). Utrecht: Lemma.
- 4 Trappenburg (2003: 29-30) noemt dit in navolging van Michael Walzer 'pacificatiedemocratie'.
- 5 Voor onderbouwing van deze uitspraken over zuilen, tolerantie en migranten, zie Ghorashi 2006.

Noten

- 1 Hierin ligt het gevaar van het totalitarisme, Lefort (1992).
- 2 In Ijsseling 1999: 132.
- 3 Hiervoor ben ik enorm geïnspireerd door het werk van Emmanuel Levinas.